

УДК 711.11

О.В.Кравченко,
*архітектор, Національний авіаційний університет***ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ВІДКРИТИХ МІСЬКИХ ПРОСТОРІВ,
ЩО МІСТЯТЬ ПОРУШЕНІ ТЕРИТОРІЇ, В ПЛАНУВАЛЬНІЙ
СТРУКТУРІ МІСТОБУДІВНИХ УТВОРЕНЬ ДОНБАСУ**

Анотація: в статті проаналізовано особливості формування відкритих міських просторів (ВМП), що містять порушені території, в архітектурно-планувальній структурі міського середовища вугледобувних регіонів Донбасу.

Ключові слова: відкритий міський простір (ВМП), порушені території (ПТ), архітектурно-планувальні зони.

Постановка проблеми. Характерні особливості розміщення промислових підприємств в містах Донбасу та їх технологічні зв'язки визначили загальний характер містобудування в Донбасі і функціонально-планувальну структуру містобудівних утворень. Промислові підприємства вугледобувної галузі, як містоутворюючий фактор, мають ряд специфічних особливостей порівняно з іншими містоутворюючими галузями промисловості. Розміщення вугледобувних підприємств продиктовано гірничо-геологічними умовами добування вугілля, що виключає їх містобудівну маневреність. Розташування сельбищних зон та транспортних комунікацій в функціонально-планувальній структурі міського середовища підпорядковано умовам розміщення підприємств вугледобувного комплексу. Цей фактор не дає можливості урізноманітнити архітектурно-планувальні композиції міського середовища. Сучасна тенденція зростання міст відбувається в двох напрямках – стрімкий розвиток міста на периферійних та приміських територіях і зростання щільності забудови в серединних і особливо в центральних частинах міст. Процес швидкого освоєння нових територій і ущільнення історичного центру, породжує основну проблему сучасних міст - втрату просторового середовища, що відбивається на психофізіологічних, естетичних і художньо-образних параметрах людського сприйняття. Ця проблема є наслідком відсутності досліджень щодо сприйняття простору містобудівних систем вугледобувних регіонів, урахування зовнішніх властивостей містобудівних утворень, що містять порушені території – комбінацій антропогенних, техногенних, природних елементів. Тому актуальним стає організація штучного, «інтер'єрного» середовища міста. Елементами здатними організувати подібне середовище, на думку автора, є *відкриті міські простори* або *система взаємопов'язаних відкритих просторів*.

Відкритий міський простір (ВМП) – це зовнішній міський простір, який складається з не забудованих територій взагалі, рекреаційно - паркових і пішохідних зон, проспектів, площ, бульварів, еспланад і інших елементів планувальної структури міста, які складають систему відкритих просторів і впливають на оздоровчу, комунікаційно - рекреаційну функцію міст і активно впливають на художньо – естетичну виразність міської забудови. До системи відкритих міських просторів можна віднести також господарчо - технічні простори, відведені для комунального і дорожньо - транспортного використання, а саме: автостоянки, господарчі території різного призначення, проїжджі частини вулиць і доріг, тощо. Відкриті міські простори володіють власною композиційною структурою й композиційними елементами: акцентами або орієнтирами, контуром або просторовими границями, осями композиції або лініями напрямку.

Аналіз досліджень та публікацій. Питання містобудівного і рекреаційного використання порушених територій розглядалися у наукових роботах Ю.О.Бондаря, І.В. Гриманової, М.П. Ждахіної, І.В. Лазаревої, Лобова І.М., В.Т.Маєвської, І.Д. Родічкіна, Т.В.Таболіної, О.В.Чемакіної. Існує певний досвід по рекультивациі та використанню порушених територій, визначені основні напрямки архітектурної реабілітації міського середовища Донбасу, що включає порушені території. Наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених по сприйняттю міського середовища, які належать Е.Л.Беляєвій, В.Г.Глазичеву, М.Я.Ксеневичу, В.П. Мироненко, І.Г.Лежаві, Д.Лінчеві, В.М.Розіну, В.О.Тімохину, І.О.Фоміну, В.Т. Шимко, З.Н.Яргиній та інших свідчить про відсутність окремих досліджень щодо сприйняття простору міського середовища містобудівних систем вугледобувних регіонів.

Вперше пропонується розглянути містобудівне потенціал не тільки конкретної порушеної ділянки, чи групи окремих порушень, а і прилеглих до них територій, що формують *відкриті міські простори*, або *систему відкритих міських просторів*.

Формування цілей. Аналіз великої кількості порушених територій і техногенних ландшафтів в зіставленні з реальними чинниками сучасного містобудування, зокрема умов розвитку і зростання найбільших, крупних і середніх міст Донбасу з вугледобувною промисловістю, дозволяє висунути наступні положення: глибоке проникнення техногенних ландшафтів в планувальні утворення міст; вплив порушених територій на архітектурно-планувальну і об'ємно-просторову організацію відкритих міських просторів; тісний зв'язок міських, приміських і заміських техногенних ландшафтів; здатність видозмінюватися і розвиватися відкритим міським просторам відповідно до зростання міста.

Метою даного дослідження є проведення: аналізу містобудівних і природних умов вугледобувних районів Донбасу, представлених містами з найбільш розвиненою вугледобувною промисловістю, які охоплюють всю територію Донбасу; аналіз архітектурно-планувальної структури міст Донбасу; аналіз видів порушених територій і їх вплив на формування ВМП.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проведення архітектурно-планувального зонування територій міст Донбасу, аналіз характерних ознак формування відкритих міських просторів, що містять порушені території, спирається на дослідження містобудівної ситуації в данному регіоні. Характер містобудівного освоєння території обумовлений специфікою господарського розвитку, категорією міста або населеного пункту, природно-кліматичними і геоморфологічними умовами, що обумовлює ландшафтну неоднорідність території, характер композицій відкритих міських просторів або їх взаємоз'язок.

Для опису територіальних структур у містобудуванні використовують поняття «центральна зона», «серединна зона», «периферія», «заміська зона».

«Центральна планувальна зона» охоплює центральні райони міста, подальший містобудівний розвиток яких пов'язаний з проведенням комплексних рекультиваційних заходів порушених територій, насиченням їх містобудівної ситуації суспільними функціями та ін. В межах центральної зони виділяється ядро центру, що історично склався, де повинні переважно здійснюватися роботи по впорядкуванню, збереженню і відтворенню існуючого міського середовища. Не виключена поява окремих громадських споруд, невеликих за площею комплексів споруд у рамках заходів по реконструкції і впорядкуванню окремих територій. Порушені території присутні в цій зоні є історично сформованими, містобудівне використання їх пов'язане з впорядкуванням та озелененням.

«Серединна зона» включає райони масової забудови 50—70-х років, часткову забудову будинками садибного типу з невеликими присадибними ділянками. Це стосується середніх і невеликих міст Донбасу, де генеральними планами цих міст не передбачені суттєві заходи по реконструкції цих планувальних зон. Її розвиток в містобудівному плані направлений переважно на переобладнання і доведення до сучасних вимог соціальної і інженерно-транспортної інфраструктури. Порушені території присутні у вигляді окремих компактних груп териконів і відвалів або окремих териконів і відвалів, межуючих з промисловими територіями і міською забудовою. Вони підлягають комплексній рекультивації і системному містобудівному використанню.

«Периферійна зона» включає райони, забудова яких в основному здійснювалася в останні десятиріччя і складається з забудови житловими кварталами багатоповерхівок з окремою від загальноміської інфраструктурою. В межах цієї зони розташовані також масиви садибної забудови і райони розміщення перспективного будівництва, які найбільш активно використовуються в містобудівному розвитку. Характерною ознакою цієї планувальної зони є порушення територій у вигляді розосереджених груп териконів, відвалів та кар'єрних виемок і в містобудівному значенні є територіями для ландшафтно-рекреаційного використання.

Таблиця 1. Архітектурно-планувальне зонування міської території

Архітектурно-планувальна зона	Розміщення в планувальній структурі міста, характерні риси забудови	Напрями реабілітаційних заходів порушених територій	Напрями містобудівного використання
«центральна» архітектурно-планувальна зона	центральні райони міста з ядром центру, історично сформована забудова	рекультивацийних заходів порушених територій, насиченням їх містобудівної ситуації суспільними функціями	роботи по впорядкуванню, збереженню і відтворенню існуючого міського середовища,
«серединна» архітектурно-планувальна зона	райони масової забудови 50—70-х років, садибна забудова	комплексна рекультивація і системне містобудівне використання.	подолання відставання, що склалося, в розвитку соціальної та інженернотранспортної інфраструктури
«периферійна» архітектурно-планувальна зона	райони, забудова яких в основному здійснювалася в останні десятиріччя, і райони розміщення перспективного будівництва	в містобудівному значенні є територіями для ландшафтно-рекреаційного використання.	найбільш активне використання в містобудівному розвитку
«заміська» архітектурно-планувальна зона	окремі сельбищно-виробничі утворення розташовані в приміському поясі	в містобудівному значенні виступають, як потенційні території для озеленення і обводнення	будівництво носить суто обмежений і регламентований характер, припускає лише природо-захисне, лікувально-рекреаційне використання земель.

«Заміська зона» представлена окремими сельбищно-виробничими утвореннями, розташованими в приміському поясі, де будівництво повинно носити суто регламентований характер і припускає лише природо-захисне і лікувально-рекреаційне використання земель. Порушені території, які тут зустрічаються у вигляді розосереджених груп відвалів і межуючих з ними кар'єрів, в містобудівному значенні виступають, як потенційні території для озеленення і обводнення.

Співвідношення центральної, серединної і периферійної зон міст обумовлене відстанню від міського центру, витратами часу і коливається залежно від категорії міста або населеного пункту, типу планувальної структури. Так, наприклад, співвідношення цих планувальних частин для Донецька становить відповідно 60 км², 175 км², 335 км², а для Стаханова співвідношення центральної, серединної і периферійної зон складає - 10 км², 30 км² і 62 км².

Кількісний та якісний склад чинників, які визначають місце і поведінку порушених територій у містобудівній системі залежить від її розмірів, генезису, програми функціонального розвитку тощо, розглядаються з позицій життєдіяльності суспільства, задовільнення суспільних потреб та досягнення визначених цілей. Місце порушень міського середовища визначається значимістю містобудівного використання порушених територій в формуванні соціально-економічного, промислового, сельбищного і рекреаційного комплексу. Це дозволяє поставити їх в закономірний ряд: потреби - функції - функціонально-планувальні елементи міста.

Для визначення кількісної оцінки ВМП, які містять ПТ у планувальних зонах міст Донбасу був проведений аналіз карт-схем та супутникової з'йомки основних вугледобувних центрів, а саме міст Донецько – Макіївської агломерації (Донецьк, Макіївка), Горлівсько – Єнакіївської (Горлівка, Єнакієво), Алчевсько – Стахановської (Алчевськ, Стаханов, Брянка, Перевальськ); міст – Красний Луч, Торез, Лисичанськ, Первомайськ, Краснодон, Антрацит, Шахтарськ, Кіровськ - всього 16 міст Донбасу, які охоплюють майже всю територію вугледобувного регіону.

Таблиця 2. Кількісна оцінка планувальних структур міст Донбасу.

назва агломерації	назва міста	класифікація за величиною	тип планувальної структури	загальна площа міста, км ²	Площі планувальних зон міста, км ²			Площі планувальних зон міста, %			загальна площа ПП (поручених територій), км ²	загальна площа ПП (поручених територій), %
					центр. частина	серед. частина	периф. частина	центр. частина	серед. частина	периф. частина		
Донецько-Макіївська	Донецьк	велике	компакт	570	59	172	336	10	30	60	32,6	5,7
	Макіївка	велике	градчастий	426	53	112	258	12	26	62	34,0	8,0
Горлівсько-Єнакієвська	Горлівка	велике	компакт.	422	66	157	194	16	37	46	32,0	7,6
	Єнакієве	середнє	градчастий	82	13	22	47	16,0	27,0	57,0	2,4	3,0
Алчевсько-Стаханівська	Алчевськ	середнє	градчаст.	50	4	12	34	8	24	68	1,7	3,4
	Брянка	середнє	лінійн.	64	7,0	26,0	31,0	11,0	41,0	48,0	2,7	4,2
	Стаханов	середнє	ком пакт.	92	10,0	29,0	54,0	8,5	29,0	54,0	2,2	2,4
	Перевальськ	мале	лінійн.	30	4,0	10,0	16,0	13,0	33,0	53,0	1,0	3,3
	Красний Луч	середнє	компакт.	114	14,0	32,0	68,0	12,0	28,0	59,0	4,4	3,8
	Торез	середнє	комп.	104	11,0	42,0	52,0	10,0	40,0	50,0	0,8	0,8
	Лисичанськ	середнє	лінійний	96	11,0	32,0	52,0	12,0	33,0	54,0	3,4	3,5
	Первомайськ	середнє	компактний	89	8,0	29,0	52,0	9,0	33,0	58,0	0,9	1,0
	Краснодон	середнє	ком пакт.	77	10,0	32,0	35,0	13,0	42	45,0	0,7	0,9
Антрацит	середнє	ком пакт.	61	5,0	23,0	33,0	8,0	38,0	54,0	0,7	1,1	
Шахтарськ	середнє	лінійний	51	6,0	23,0	22,0	12,0	45,0	42,0	0,8	1,6	
Кіровськ	мале	ком пакт.	35	8,0	15,0	13,0	23,0	43,0	37,0	1,0	2,9	

Таблиця 3. Кількісна оцінка ВМП, що містять порушені території в міському середовищі Донбасу.

Назва агломерації	назва міста	класифікація за величиною	загальна площа міста, км ²	загальна площа ПТ км ²	загальна площа ВМП, км ²	загальна площа ВМП, від площі міста %	Площі ВМП, що містять ПТ, км ²			Площі ВМП, що містять ПТ, %			Загальна кількість ВМП
							центр. частина	серед. частина	периф. частина	центр. частина	серед. частина	периф. частина	
Донецько-Макіївська	Донецьк	велике	570	32,6	98	17,5	4,0	7,5	6,0	25	45	30	38
	Макіївка	велике	426	24,0	64	15,0	3,0	5,0	7,0	20	35	45	24
Горлівсько-Єнакієвська	Горлівка	Велике	422	32,0	70,6	16,5	4,2	5,0	7,3	25	30	45	20
	Єнакієве	Серед.	82	2,4	12,3	15,0	0	6,0	9,0	0	40	60	5
Алчевсько-Стаханівська	Алчевськ	Серед.	50	1,7	6,3	12,5	0	0	12,5	0	0	100	6
	Брянка	Серед.	64	2,7	9,3	14,5	3,2	6,3	5,0	20	45	35	9
	Стаханов	Серед.	92	2,2	12,8	14,0	3,5	5,0	5,5	25	35	40	8
	Перевальськ	Мале	30	1,0	5,5	18,0	2,7	9,0	6,3	15	50	35	6
	Красний Луч	Серед.	114	4,4	19,5	17,0	2,5	7,5	7,0	15	45	40	12
	Торез	Серед.	104	0,8	16,5	15,0	0	7,5	7,5	0	50	50	10
	Лисичанськ	Серед.	96	3,4	10,0	10,5	3,0	4,5	3,0	30	40	30	7
	Первомайськ	Серед.	89	1,2	8,5	9,5	3,0	1,5	5,0	35	15	50	6
	Краснодон	Серед.	77	0,7	10,4	13,5	3,5	3,5	6,5	25	25	50	8
	Антрацит	Серед.	61	0,7	15,5	25,5	0	12,7	12,8	0	45	55	8
	Шахтарськ	Серед.	51	0,8	8,8	17,0	2,5	5,5	9,0	15	35	50	6
	Кіровськ	Мале	35	1,0	7,0	20,0	5,0	5,0	10,0	25	25	50	5

Були розглянуті і проаналізовані всі види порушених територій у структурі міського середовища зазначених вище міст і виявлено: в центральних планувальних зонах міст кількість порушених територій найменша з загальної кількості порушень і в них найбільше зустрічаються поодинокі терикони і відвали; в серединних планувальних зонах міст найчастіше зустрічаються поодинокі терикони, відвали та компактні групи териконів і відвалів, або комбінації териконів з відвалами; найбільше порушених територій розташовано на межі серединної та периферійної зон, а в більшості розглянутих містобудівних утворень у периферійних планувальних зонах у вигляді поодиноких териконів і відвалів, розосереджених груп териконів і відвалів, відвалів і кар'єрів. В периферійних зонах великих та середніх міст зустрічаються групи відвалів які межують з кар'єрними виемками та відстійниками ЦЗФ (центрального збагачувальних фабрик).

Висновки. Аналіз сучасної планувальної структури містобудівних утворень Донбасу дозволив виявити особливості формування та розміщення порушених територій. Їх розташування визначається історичним розвитком населених пунктів Донбасу, закономірностями формування промисловості (гірничодобувної та металургійної), природними умовами. Планувальні параметри порушених територій визначаються розмірами територій та їх типами, знаходяться в широких межах - від 1 до 100 га.

Проведений аналіз функціонально-планувальної структури містобудівних утворень Донбасу щодо кількісного і якісного складу ВМП і порушених територій визначив, що:

- в «центральных планувальних зонах міст», які мають щільну забудову і локальні просторові утворення найбільша частина ВМП містить поодинокі терикони і відвали, які в свою чергу являються *домінантами* – основними компонентами даного простору, контрастуючими серед інших компонентів середовища своїми параметрами – розмірами та формою, і можуть виконувати функцію *домінуючого орієнтиру* для суміжних просторів;

- в «серединних планувальних зонах» міст, де просторові утворення взаємопов'язані в системи, ВМП містять як поодинокі терикони і відвали, так і компактні групи порушень, сприйняття яких залежить від їх композиційного розташування, розмірів порушень та послідовності сприйняття; вони можуть виступати, як окремими домінуючими компонентами простору, так і *ансамблем домінуючих орієнтирів*;

- в «периферійних планувальних зонах» міст, які характерні своєю розчленованістю, локальними просторами і системами взаємопов'язаних між собою відкритих просторів спостерігається розташування переважно

розосереджених груп териконів, відвалів і кар'єрів та їх комбінацій; наявність окремих териконів і відвалів зустрічається рідше в основному в середніх та малих містах; враховуючи відсутність щільної забудови, наявність достатності озеленення і значної кількості видів порушених територій, з'являється можливість організувати простір прилеглих до них територій, беручи до уваги специфічні особливості останніх – великі розміри і масштаб містобудівного оточення, активний силует і не звичайні для міської забудови форми і конфігурації в плані.

Література:

1. Бондарь Ю.А. Благоустройство нарушенных территорий. – К.: Будівельник, 1984. – 72с.
2. Вергунов А.П. Архитектурно-ландшафтная организация крупного города - М.: Стройиздат, 1982г.-135стр
3. Лазарева И.В. Актуальные проблемы освоения нарушенных территорий для градостроительства. М.: БИ, Обзор ЦНТИ по строительству и архитектуре. Вып. 2. 1984г.-43стр.
4. Лобов И.М. Состояние и классификация нарушенных земельных территорий городского кадастра // Вестник ДонДАБА, сборник научных трудов. Макеевка: ДонДАБА. – 1999.- вып. 99 – 2 (16),- с. 153-154.
5. Таболіна Т.В., Чемакіна О.В. Ландшафтний підхід до вивчення порушених територій. Сучасні проблеми архітектури та містобудування: Науково-технічний збірник. – Випуск 10 / Головний редактор М.М.Дьомін. – К.: КНУБА, 2002. – с. 116-119.
6. Фомин И.А. Развитие городов в промрайонах. (Планировочные аспекты) – М.: Стройиздат, 1977г.-112стр.
7. Чемакина О.В. Тенденции и закономерности освоения нарушенных территорий как конструктивно - функциональных элементов градостроительных систем. – Макеевка: Вісник ДонДАБА, № 99-2(16), 1999г., стр. 151-152.
8. Шимко В.Т. Дизайнерское проектирование городской среды. - М: Архитектура-С, 2006г., стр.121-131.

Аннотация

В статье проанализованы особенности формирования открытых городских пространств, которые включают нарушенные территории, в архитектурно-планировочной структуре городской среды угледобывающих регионов Донбасса.

Ключевые слова: открытое городское пространство, нарушенные территории, архитектурно-планировочные зоны.